

Sursele intelectuale ale populismului suveranist din România contemporană, de la comunism la postcomunism

[Intellectual sources of sovereign populism in contemporary Romania, from communism
to postcommunism]

Daniel ȘANDRU

Abstract: *As an ideological element integrated into the national-communist dogma that survives in the populist discourse of Romanian post-communism, protochronism has an ancestry in the ethnonationalist intellectual and ideological discourse of the interwar period. More specifically, I consider protochronism to be a collective form of elitism that places the cultural and civilizational creations and achievements of the Romanian people (in its ethnicist, tribalist, "nation" sense) in the vanguard of everything that exists at the world level. Fully in line with the new nationalist policy of the party-state of the Ceaușescu regime, especially in the eighth decade of the last century, protochronism still survives today in the Romanian collective mentality, feeding populist sovereignty.*

Keywords: *sovereign populism, contemporary Romania, protochronism, national-communism, post-communism.*

Introducere*

Ca proiect de „inginerie socială” originat într-un context social și istoric circumscris de al doilea război mondial, de re poziționarea politico-strategică în cadrul acestuia, de ocupația sovietică și instituirea unui regim opresiv, comunismul românesc a implicat, dincolo de aparatul de partid instalat la putere sub atenta monitorizare a Moscovei, configurarea etapizată a unui aparat simbolic, de natură să legitimeze noua ordine și, deopotrivă, să proiecteze coordonatele „viitorului luminos” garantat de aceasta. În măsura în care admitem că „(...) intelectualul nu este doar o categorie politică și teoretică, ci și, mai ales, o construcție ideologică”¹ putem operaționaliza premisa că, dacă este să analizăm maniera în care s-au constituit reperele simbolice ale României postbelice, trebuie să luăm în considerare rolul indiscutabil pe care intelectualii l-au jucat în calitatea lor de prelați ai unei veritabile „religii politice”². Acesta nu este, desigur, punctul de plecare al unui „rechizitoriu” orientat retrospectiv, care să abordeze în termeni radicali o realitate istorică și socială a cărei complexitate nu a fost, încă, pe de-a-ntregul „deconstruită”. Dimpotrivă, ceea ce ne propunem în acest articol este un exercițiu de înțelegere a resorturilor care îi determină pe intelectuali să se predea pe altarul puterii prin promovarea unui discurs dominat de accente populist-suveraniste. Specificăm dintru început faptul că, din perspectiva unei asumate subiectivități (fondată pe rezerva onestă față de ceea ce considerăm a fi „mitul obiectivității” în științele sociale), nu apreciem că intelectualii trebuie să fie indiferenți la ceea ce se întâmplă în cetate, după cum nu considerăm că opoziția față de sau, respectiv, pactizarea cu un regim opresiv, așa cum a fost cel comunist, pot fi judecate în termeni generalizanți. Pe de altă parte, subliniem că ceea ce ar trebui să reprezinte marca definitorie a intelectualilor este spiritul critic, corelat cu valoarea onestității și cu cea a responsabilității sociale.

Din acest punct de vedere, încercăm să ilustrăm dimensiunea intelectuală a populismului suveranist românesc prin decodarea resorturilor mecanismului prin care un regim opresiv, așa cum a fost cel al totalitarismului comunist a reușit, fie prin măsuri de forță, fie stimulând tentația „servituții voluntare”³, să îi transforme pe unii dintre cei mai importanți intelectuali români în prelați ideologici. Se înțelege de la sine că ne detașăm total de iluzia unui, fie acesta și negativ, „excepționalism” românesc, câtă vreme, așa cum am subliniat deja, asemenea situații ale intelectualilor pot fi identificabile în variate alte contexte istorice și spații

socio-culturale, în regimuri politice similare cu cel existent în România între 1947 și 1989 ori în alte regimuri dezvoltate sub marca totalitarismului sau sub aceea a autoritarismului. Așa cum subliniază Leszek Kolakowski, „lunga istorie a teribilelor greșeli pe care mulți intelectuali din secolul nostru le-au făcut în alegerile lor politice, identificându-se zgomotos cu cele mai crude tiranii, este binecunoscută și a fost descrisă de nenumărate ori; ea a contribuit, probabil, la scăderea semnificativă a autorității de conducători politici a intelectualilor”⁴. Pe de altă parte, ne detașăm și de iluzia că atracția pe care puterea o exercită asupra intelectualilor ar fi, în România sau în alte părți, exclusiv apanajul regimurilor politice totalitare sau autoritare; că, în cazul acestor regimuri opresive – în care crima proiectată rațional devine fundament existențial al unui stat ilegal, non-contractualist și eminentemente antipolitic prin raportare la valorile modernității⁵ – predarea intelectualilor pe altarul puterii este cu atât mai tragică și dezonorantă, dacă e să ne amintim de valențele spiritului critic, de onestitate și de responsabilitate, aceasta reprezintă o motivație în plus pentru interpretarea pe care o aducem în atenție în cadrul cercetării noastre.

Intelectualii în siajul politicii

În încercarea de a explicita modul în care intelectualii au contribuit la legitimarea puterii totalitare invocăm posibilitatea unei convenții. Să cădem, deci, de acord că, într-un sens larg, intelectualii operează în mod frecvent într-o schemă ideologică. Prezența publică a unui intelectual implică o poziționare ideologică în care se regăsesc incluse elemente de ordin axiologic, tipuri de raportare etică, pre-judecăți (în sens gadamerian), chiar stereotipuri, preferințe politice și opțiuni de viață, toate acestea transferându-se, implicit, la nivelul produselor simbolice ale activității intelectuale, identificabile, evident, în spațiul discursiv, dar și în cel atitudinal și comportamental. Dacă într-o societate plurală sau, în sens popperian, „deschisă”, există o plurivalență a poziționărilor ideologice ale intelectualilor, ceea ce definește diversitatea, în societățile monolitice, de tip dictatorial, așa cum a fost și societatea românească în perioada regimului comunist, lucrurile nu sunt nicidecum pastelate din această perspectivă: în planul politicii de stat există o singură ideologie, configurată în baza unui canon prestabilit, astfel că toți cei care nu se supun acestuia se situează, automat, în afara ordinii sociale, fiind considerați „dușmani”. Ca atare, ei trebuie fie excluși din spațiul social (aceasta implicând și anihilarea fizică), fie „reprogramați” sub aspect ideologic și mental, astfel încât să ajungă „pe linie”. Din acest punct de vedere, după cum aprecia Soljenițin atunci când identifica esența ideologică a regimului sovietic, „ideologia este aceea care are nevoie, pentru a supraviețui, să-i pună în spatele gratiilor pe cei care îndrăznesc să gândească altfel (...)”⁶.

Direcția oricărui regim dictatorial este, așadar, încă de la instaurare, aceea a omogenizării ideologice. Din această perspectivă, disfuncția nativă a instalării regimului comunist în România a fost, în opinia noastră, cel al lipsei de legitimitate. Or, în acest punct, reprezentanții regimului au conștientizat acut că, în paralel cu identificarea și anihilarea, respectiv reconvertirea, prin „reeducare”, a „dușmanilor de clasă”, trebuie creat un aparat simbolic care, subordonat fiind celui de partid, să producă și să propage discursul legitimator, iar ulterior pe cel proiectat să dea naștere „omului nou”. După cum specifica, în epocă, respectând întrutotul linia partidului, Gáll Ernő: „Crearea intelectualității socialiste nu este un proces spontan, ci un rezultat al muncii conștiente, desfășurate sub conducerea partidului marxist-leninist. În acest proces de formare a intelectualității socialiste participă un complex de factori constitutivi: 1. Intelectualitatea marxist-leninistă crescută în sânul mișcării muncitorești revoluționare încă înainte de cucerirea puterii. 2. Reeducarea vechii intelectualități burgheze și mic-burgheze. 3. Atribuirea de munci intelectuale elementelor de frunte din rândurile muncitorilor și țăranilor muncitori și perfecționarea lor. 4. Pregătirea

medie și superioară, educarea tineretului provenit în majoritate din rândurile muncitorilor și țăranilor”⁷.

Nu era tocmai o noutate: bolșevicii aplicaseră aceeași strategie, la fel fasciștii și, apoi, naziștii. Din perspectiva apartenenței la acest aparat simbolic și a înregimentării formale, diferențele dintre Maxim Gorki, Giovanni Gentile, Martin Heidegger ori Carl Schmitt sunt doar de stil și, eventual, de preocupări intelectuale. Chiar dacă nu toți acești intelectuali pot fi integrați, să spunem, în categoria „adeștilor fanatici”, explicitată de Erich Hoffer, ei au reprezentat cazuri de intelectuali care s-au identificat cu „cauza” dintru început. Au existat, apoi, cazurile intelectualilor care s-au convertit, oferindu-și serviciile simbolic-discursive, unii din bună-credință, alții din naivitate, mulți din oportunism, unii pur și simplu pentru a supraviețui.

Fără a ne raporta, în mod necesar, la opiniile întreținute de un curent apologetic al „estetismului”, putem afirma că, și în cazul românesc, valoarea operelor unora dintre intelectualii care au pactizat cu regimurile autoritare ori cu cel totalitar rămâne indiscutabilă. Nu poate fi regăsită, însă, aici, o scuză pentru modul în care, poate diferit de la un caz la altul, astfel de intelectuali au slujit altarului puterii autoritare sau totalitare. Dar, ceea ce ne interesează este să punem în discuție atât resorturile asumării rolului propagandistic pe care intelectualii l-au îndeplinit, cât și fascinația de a deveni prelați ai unei religii politice care, dincolo de perspectiva utopică pe care a susținut-o, s-a întreținut prin apel la forță.

Fără a minimaliza rolul terorii exercitate, cu sprijin sovietic în faza inițială, de către aparatul de partid, considerăm că rămâne de netăgăduit faptul că în România comunistă au existat foarte puține conștiințe intelectuale care nu numai să nu abjure de la condiția libertății, ci chiar să se opună fațăș regimului totalitar și conducătorilor săi. Dacă, în etapa instaurării regimului totalitar, procesul de anihilare a elitei intelectuale antecomuniste evoluează în paralel cu cele de „reeducare” și, respectiv, de „convertire”, eventuala opoziție putând fi înțeleasă, sub aspect uman, drept o anulare a instinctului de supraviețuire, în etapa sa matură, aceea a stalinismului național, manifestarea foarte puținelor voci intelectuale dizidente pare să conteste dictatura personală a lui Ceaușescu și mai puțin sistemul ca atare: „Ca orice regim totalitar, comunismul a pornit hotărât să-și aservească întreaga intelectualitate și să o pună în slujba propagandei sale. Foarte puțini sunt cei care au rezistat, câștigându-și renumele de dizidenți: Doina Cornea, Mircea Dinescu, Ana Blandiana, Dan Petrescu, Paul Goma, Gabriel Andreescu și câțiva alții. Cei mai mulți dintre intelectualii români, chiar dacă în sinea lor încetaseră de mult să mai creadă în ideologia marxist-leninistă și în promisiunile regimului comunist, au adoptat o atitudine prudentă, de abținere de la orice atitudine publică sau, dimpotrivă, au făcut compromisul pe față cu regimul comunist, susținând ideologia și propaganda acestuia”⁸. Așadar, cu foarte puține excepții (identificabile mai ales în perioada Ceaușescu), din diferite motive, intelectuali de prim rang și-au pus credibilitatea în umbra ideologiei unice și au oficiat, unii dintre ei cu suficient patos, liturghia propagandistică direcționată de partidul-stat. Ceea ce avem la îndemână pentru o astfel de constatare este, grație cărșilor pe care le-au scris ori discursurilor pe care le-au susținut, precum și din perspectiva documentelor istorice pe care specialiștii încă le analizează, dimensiunea publică a prezenței lor intelectuale. E foarte posibil ca măcar unii dintre ei să fi avut un dublu discurs, care să conțină diferențe radicale de la planul public la cel privat, dar aceasta rămâne, trebuie să admitem, o simplă supoziție, mai ales în contextul în care, atât în aria generoasă a literaturii, ca și în aceea a umanioarelor, în general, ori a științelor sociale, în particular, des pomenita „literatură de sertar” pare să fi fost mai mult un miraj sau o veritabilă strategie de justificare a lipsei de opoziție în comunism, din moment ce ea nu a mai ajuns în rafturile bibliotecilor noastre nici până astăzi.

Dar, să revenim la resorturi. Ce i-a determinat pe intelectualii români, fie aceștia literați, filosofi, sociologi, arhitecți, medici etc. să se predea pe altarul puterii totalitare?

Credem că un bun punct de start pentru a încerca un răspuns la această întrebare este să invocăm câteva dintre modalitățile în care, din perspectivă generală, intelectualii se raportează la puterea politică. Astfel, potrivit unei tipologii propuse de Lewis Coser, intelectualii pot să dețină, efectiv, puterea, pot să-i consilieze pe reprezentanții puterii, pot să contribuie activ la legitimarea puterii, pot să critice puterea sau, în condițiile în care nu se mai regăsesc în spațiul social de care aparțin, pot să evadeze în alte altfel de spații, aflate mai aproape de idealul lor de societate⁹. Întrucât, în marea lor majoritate, au pactizat cu o putere pe care au legitimat-o propagandistic, intelectualii din România comunistă se înscriu, evident, în cea de a treia categorie, despre care sociologul american ne spune că ar implica două subtipuri: „intelectualii pot articula legitimări noi în contexte istorice în care cele vechi nu mai par suficiente pentru a sprijini edificiul puterii, sau pot crea sisteme complet noi de legitimare pentru a justifica noi sisteme de putere”¹⁰.

Putem observa că, în cazul comportamentului intelectualilor români în perioada comunistă, sunt prezente ambele situații, doar că dispuse într-o ordine inversă față de cea redată de Coser. Astfel, într-o primă fază, aceea a comunismului internaționalist sub protectorat sovietic, intelectualii au contribuit la configurarea unui context simbolic care să legitimeze noua putere instalată, printr-o permanentă oscilație discursivă între repudierea radicală a trecutului și proiectarea fabuloasă a viitorului în care se va împlini „visul de aur al omenirii”. Sunt exemplare și, ca atare, des invocate din perspectiva ilustrării colaboraționismului oportunist cu regimul cazuri precum cele ale lui Mihail Sadoveanu și, respectiv, George Călinescu, însă lista intelectualilor care au făcut compromisuri cu acesta încă din faza instaurării sale e mai lungă¹¹. Într-o a doua etapă, conturată incipient după retragerea trupelor sovietice și care atinge apogeul zece ani mai târziu, în 1968, odată cu discursul prin care Nicolae Ceaușescu critica intrarea trupelor Pactului de la Varșovia pe teritoriul Cehoslovaciei, intelectualii partidului-stat au articulat un nou context de legitimare simbolică, prin resurgența etnonaționalismului și combinarea acestuia, după o aparentă perioadă de „liberalizare”, cu stalinismul ceaușist. Desigur, în ambele contexte, resorturile care i-au determinat pe intelectualii români să pactizeze cu regimul totalitar și să-i susțină propagandistic efortul de legitimare sunt diferite de la caz la caz, deși putem prezuma că există și situații ce ar putea fi reunite în aceeași categorie.

Exceptându-i pe „intelectualii partidului” – cei mai mulți dintre ei insignifianți la nivelul spațiului public antecomunist – cei care s-au alăturat cauzei fie odată cu instaurarea regimului, fie mai târziu au avut motivații diverse, care merg de la constrângere, trecând prin dorința de ascensiune socială, dată de nevoia de status și ajungând până la o certă credință că arhitectura utopică proiectată de conducerea politică le rezerva, într-adevăr, rolul unor „ingineri de suflete”. Indiferent, însă, de aceste resorturi, cu toții au intrat în sfera de influență a puterii totalitare și, prin produsele lor simbolice, articulate în conformitate cu o schemă de control asigurată de partid, au legitimat ordinea politică. Imaginea acelei realități sociale este similară, prin imitație, cu aceea la care trimite Alain Besançon atunci când descrie totalitarismul sovietic: „Cenzura și poliția veghează ca nimic să nu intre public în contradicție cu ea [cu ideologia, n.n., D.Ș.]. Ideologia se confundă cu totalitatea cărților de filozofie, istorie, economie. Ea controlează, indirect, totalitatea literaturii și a artelor frumoase. Are dreptul să supravegheze totalitatea celorlalte științe sociale sau naturale, ale căror rezultate nu vor trebui niciodată să o falsifice. Își pune pecetea asupra limbajului cotidian. Ea informează corpul social și, invers, corpul social nu există, de drept, decât pentru a-și primi forma de la ideologie și a-i servi de corp”¹².

Și în spațiul social al comunismului românesc, configurat după modelul sovietic, luările de poziție în presă, volumele literare și cele științifice, consfăturile și dezbaterile publice implicând uniunile de creație (dintre care cea mai vizibilă rămâne Uniunea Scriitorilor) erau în acord cu linia ideologică pe care intelectualii o promovau și o susțineau în

calitate de propagandiști. Insulele de „neutralitate ideologică” rămâneau o simplă iluzie, câtă vreme nu asigurau tiraje consistente și, prin urmare, vizibilitate publică, și cu atât mai puțin recompensele financiare pe care regimul le pune la dispoziția oficianților. Disputele ideatice înseși aveau loc în contextul ideologic prefigurată, inițial, de marxism-leninism și, apoi, de stalinismul național al „societății multilateral dezvoltate”, iar eventualele diferende priveau mai degrabă pozițiile publice și, implicit, accesul la resurse. Capitalul simbolic pus în serviciul puterii, ceea ce implica fluxul puterii cuvintelor dinspre intelectuali înspre public, în ideea de a legitima ordinea socială și politică existentă, garanta, pe de altă parte, fluxul de capital financiar dinspre sistemul etatic identificat cu partidul înspre servanții ideologici. Vorbim despre o ordine care integra sistemic prin condiționare, dar care presupunea, în același timp, pentru unii dintre corifeii propagandei, cel puțin o aparentă credință în „justețea” regimului. Aceștia din urmă, așa cum sunt, spre a exemplifica, cei considerați „clasicii realismului socialist”¹³, producțiile intelectuale ce le poartă semnăturile le oferea posibilitatea unei *unio mystica*, a unui acces la ceea ce filosoful politic Eric Voegelin caracterizează ca fiind *realissimum*-ul¹⁴ „religiei intramundane” a comunismului. Ceea ce s-a întâmplat în cazurile acestor intelectuali este expresiv descris de gânditorul invocat aici: „Când un individ și-a asumat atitudinea religiozității intramundane, el acceptă această poziție; se vede pe sine ca pe o unealtă, ca o parte a unui mecanism «hegelian», lucrând în întregul general și se supune voluntar mijloacelor tehnice cu care este integrat în organizarea colectivă”¹⁵.

În opinia noastră, putem identifica aici, în mod paradoxal, un efect pervers al raționalismului pe care materialismul dialectic și istoric l-a recuperat din iluminism, în sensul în care se pretinde o „știință” menită să ilumineze masele. Acest efect se manifestă asupra intelectualilor, ei înșiși atât de sensibili față de proiecțiile raționale, devenind, la rândul-i, cauza unei imprescriptibile atracții spre a pune la lucru un mecanism mental grație căruia să-și motiveze credința în ideologie prin apel la rațiune. Este același mecanism ce i-a determinat pe cei care, dincolo de a fi fost înregistrați în aparatul simbolic al regimului, au ajuns să dețină poziții de decizie și în aparatul său administrativ sau în aparatul de partid ca atare, să considere că au acces la un „adevăr absolut” pe care s-au simțit datori să-l deoaleze unui public lipsit de alternativă. În acest fel, intelectualii au devenit zeloți ai puterii totale, depășindu-și condiția de simpli propagandiști și ajungând în punctul în care actul de legitimare a fost dublat de unul de inovare ideologică. Stalinismul național, noua orientare cristalizată în manieră obsesivă în perioada dictaturii lui Ceaușescu, a reprezentat expresia unui astfel de proces susținut de intelectuali. Recuperarea și reabilitarea elementelor naționalismului de factură etnicistă, exaltarea protocronistă, precum și integrarea lor în discursul ideologic oficial s-au realizat în toate câmpurile culturii, de la cel literar și până la cel istoric ori la cel filosofic, reprezentând, de această dată, nu doar un exercițiu de legitimare a regimului comunist în sine, ci și un element de bază al cultului personalității dictatorului, care a luat amploare odată cu începutul anilor 1970.

Recuperarea populismului naționalist în comunism. Cazul Constantin Noica

Au existat, desigur, și intelectuali care au ales, ca strategie de supraviețuire, tăcerea, așa cum știm că s-a întâmplat în toate regimurile totalitare, dar a căror supranumită „rezistență prin cultură” (în spațiul românesc¹⁶) nu a avut niciun impact în sensul unor exerciții de libertate politică asumate public, astfel încât să fie depășite limitele impuse de regim. Și pentru aceștia, iluzia libertății în spațiul privat a fost strivită de cultura oficială față de care nu exista alternativă și căreia, prin tăcerea lor, i-au acordat, trebuie recunoscut, aparența infailibilității. Din această perspectivă și analizând manierele diferite în care s-au raportat intelectualii la regimul totalitar – pe baza asumărilor retrospective din postcomunism, corelate însă cu realități decelabile din comunism și cu documentele din arhiva fostei Securități – Gabriel Andreescu diferențiază între cei care identifică „rezistența prin cultură” cu o formă de

opозиție subversivă la adresa comunismului și cei care au făcut dizidență, aceasta din urmă însăși implicând nuanțe, de la un caz la altul. Astfel, plecând de la identificarea „nișelor existențiale” în care se pot regăsi indivizii într-un regim de natură totalitară – și anume represiune, colaboraționism și rezistență – politologul trece în revistă, mai întâi, ceea ce consideră a reprezenta narațiunea „referențială” relativă la acestea¹⁷ (pe care o identifică în analizele realizate, din exil, prin intermediul Radio Europa Liberă, de către Monica Lovinescu și Virgil Ierunca), căreia îi adaugă narațiunea „oficială” a represiunii¹⁸, specifică Raportului Comisiei Prezidențiale în baza căreia regimul comunist a fost declarat „ilegitim și criminal” de către statul român, prin vocea președintelui României, la 18 decembrie 2006, dar și narațiunile „apologetice” ale rezistenței prin cultură¹⁹, invocate în postcomunism de o serie de intelectuali care au proiectat retrospectiv un discurs justificator, de natură, totodată, să le ofere legitimitate și în postcomunism. Acestea din urmă „(...) reprezintă tipul de atitudine puternic afirmativă care acordă manifestării rezistenței prin cultură un rol înalt în perioada comunismului” și care „se disting prin patetismul menit să valorizeze personalitatea autorului și prin impactul lor asupra bătăliilor simbolice de după anul 1989”²⁰, fiind separate de Gabriel Andreescu în trei categorii: cea „grandilocvent-apologetică în varianta Liiceanu-Noica”, cea „patetic-apologetică în varianta Anei Blandiana” și cea „monumental-apologetică în varianta lui Nicolae Breban”.

Considerăm că, inclusiv prin raportare la modul în care este analizat de politologul invocat, „modelul” de „rezistență prin cultură” proiectat de ceea ce a rămas în istoria recentă sub denumirea „școlii de la Păltiniș”, configurată în jurul intelectualului interbelic de orientare fascistă Constantin Noica și având, totodată, o puternică susținere din partea regimului totalitar comunist – prin intermediul controlului direct exercitat de poliția politică a acestuia, Securitatea²¹ – reprezintă una dintre expresiile importante ale continuității asigurate, în totalitarismul comunist, populismului intelectual extremist al perioadei interbelice. Regăsim, cel puțin în proiecția intelectuală a „magistrului” acestei „școli de gândire” sau „filosofice”, *maniheismul fondator* de natură autohtonistă și elitistă (cu două fațete ce se completează: pe de o parte „noi”, românii și „ei”, occidentalii, pe de altă parte „noi”, cei care facem cultură înaltă, de elită și „ei”, cei care nu au acces la adevărurile revelate ale acesteia), care este proiectat metafizic, regăsim *nucleul dur al etnonaționalismului* („pentru Noica, valoarea și competența promotorilor culturii autohtone, patria și neamul românesc contau mai mult decât autonomia ființei umane”²²), ca și cei trei piloni ai culturii politice paternaliste, și anume *anti-individualismul* colectivist („în cazul păltinișenilor, existența prin cultură a însemnat punerea unor reverii individuale într-o amplă visare colectivă”²³), *anti-democratismul* (prin susținerea unui „mit al dezangajării politice”, însușit și de discipolii lui Noica, în condițiile în care, în totalitarism, esențială era tocmai implicarea, în forma opoziției față de regim: „Chiar și adepții «Școlii de la Păltiniș», care au refuzat să facă declarații de complezență (cel puțin publice) față de regim și conducătorul său iubitor de omagii au promovat, într-o formă mai mult sau mai puțin explicită, tezele dezangajării politice”²⁴) și *providențialismul* (manifestat prin recurs la invocarea unui exercițiu de *imitatio* a liderului politic Nicolae Ceaușescu: „Suntem datori să secundăm ceea ce se petrece în politica noastră externă, ceea ce face președintele țării noastre în această politică planetară, să încercăm să planetizăm și noi puțin și în cultură, să ne afirmăm mai mult. Afirmarea se realizează sigur printr-o personalitate excepțională cum este președintele țării noastre: oamenii sunt trecători dar valorile, creațiile lor vor rămâne”²⁵). Este, desigur, dificil de cunoscut, după datele existente, dacă adepții lui Constantin Noica – mult mai mulți decât cei care s-au legitimat în postcomunism prin apel la „rezistența prin cultură” din comunism – au avut știință despre susținerea de care acest grup informal, dar care s-a aflat foarte aproape de punctul în care urma să fie instituționalizat²⁶, a beneficiat din partea regimului totalitar, mai exact din partea principalei instituții de forță a acestuia, Securitatea: „Documentele consultate nu ne spun în ce măsură discipolii lui Noica erau conștienți a fi fost

beneficiarii scenariilor elaborate de Securitate, prin care se înșela Occidentul, se promova atmosfera naționalist-protocronistă a epocii Ceaușescu și îndrepta intelectualii neînrolați pe drumul dezangajării politice²⁷. După cum e dificil de spus – având în vedere evoluția postcomunistă a celor mai vizibili dintre intelectualii adunați în ultimele două decenii ale comunismului în jurul lui Noica – dacă adepții „școlii filosofice” au conștientizat și internalizat atunci elementele etnonaționaliste din discursul magistrului lor. Ceea ce se poate observa, însă – așa cum vom sublinia pe parcursul următoarei secțiuni – e faptul că, dacă le analizăm manifestările discursive și atitudinale din prezent, considerăm că, subsumate fiind unui *populism elitist*, reproduc în manieră intactă maniheismul, anti-individualismul, anti-democratismul și providențialismul pentru transmiterea cărora până astăzi Constantin Noica rămâne responsabil sub aspect intelectual.

„Schematic”, după cum sugerează Gabriel Andreescu, acestea au fost internalizate de unii dintre adepții „școlii” și se regăsesc, fie și implicit, în următoarele idei: „România era (este) o țară compusă din oameni total infantilizați, cu spiritele și sufletele deteriorate, cărora un grup de intelectuali de elită le poate oferi vindecarea, cu condiția să fie ajutați de Europa; grupul este format din «rezistenții prin cultură», în condițiile în care la noi cultura a avut o dimensiune politică, fiind, în cel mai înalt grad, subversivă; cultura umanistă împlinită la Păltiniș a fost forma de participare din umbră a unor «aleși» (prin talent, prin vocație) la viața socială; ei au creat sau au menținut condițiile necesare unei viitoare regenerări)”²⁸. În baza acestui discurs de legitimare – profesat imediat în postcomunism și având drept fundament „rezistența prin cultură” –, unii dintre urmașii lui Noica au mers chiar mai departe, comparând anvergura discipolatului în această „școală” cu ceea ce, în realitate, România comunistă nu a avut niciodată, spre deosebire de alte țări din Est, și anume mișcări precum *Charta 77* sau *Solidarność*²⁹.

În pofida unor astfel de reflecții care au avut rolul de autolegitimare postcomunistă pentru intelectualii care au pus semnul echivalenței între actul cultural și cel politic cu scopul de a primi „aura” de opozanți, în România comunistă a existat, chiar dacă manifestată într-un număr foarte redus de cazuri, și o reală dizidență. Definită drept „manifestarea unei persoane în spațiul public, sub nume propriu, a dezacordului față de politicile regimului comunist”³⁰, dizidența subclasează evident pretenția „rezistenței prin cultură”, dacă nu o plasează de-a dreptul în arealul insignifianței, al unei simple – în fapt – „existențe prin cultură” (preferabilă, desigur, colaboraționismului sau compromisurilor cu regimul!), care nu înseamnă nimic altceva decât „(...) faptul că, pentru anumite ființe umane, activitatea culturală dădea sens propriei lor vieți”³¹. Din acest punct de vedere, dacă a existat o veritabilă „rezistență prin cultură” care să însemne „trecerea dincolo de limita expresiei culturale impusă de autoritate”³², aceasta e identificabilă, de fapt, în cazurile unor intelectuali precum Paul Goma, A. E. Baconsky, Mihai Botez, Doina Cornea, Dorin Tudoran, care s-au manifestat atât prin rezistență culturală, cât și politică³³, sau în cele ale tinerilor intelectuali ieșeni care urmează în epocă „o linie autentic contestatară și liberală”, precum Dan Petrescu, Luca Pițu, Sorin Antohi, Liviu Antonesei, Alexandru Călinescu, Dan Alexe, Mihai Dinu Gheorghiu³⁴, expunându-se astfel anchetelor Securității.

Pe de altă parte, supervizată și controlată de Securitate în comunism, „școala” lui Constantin Noica a putut să se impună în câmpul simbolic al postcomunismului prin legitimitatea invocării „rezistenței prin cultură”: „Este inerent ca în lumea în care Noica putea promova idei lipsite de sensibilitate democratică, iar criticii erau împiedicați să-și expună contraargumentele, spațiul simbolic să fie deformat. Dacă gânditori cu perspective diferite asupra lumii ar fi avut libertatea de care s-au bucurat Noica și discipolii săi, la sfârșitul anilor 1980, în România ar fi existat comunități de prestigiu cu etos democratic. Este de așteptat ca, în atmosfera sufocantă a comunismului, susținătorii valorilor libertății și umanismului (atât de absente în filozofia păltinișeană) să fi devenit reperele culturale dintâi, cum a fost cazul în

celelalte țări din centrul și estul Europei. Nu s-a întâmplat, iar rezistenței prin cultură i-a luat locul existența prin reverie”³⁵. Chiar și așa, „școala de la Păltiniș” a continuat să fie proiectată, în postcomunism, drept model reprezentativ al rezistenței la regimul totalitar. Odată, însă, cu această proiecție, ceea ce s-a transmis în sfera publică a postcomunismului a fost și scala axiologică a acesteia, tributară populismului intelectual cu rădăcini în interbelic.

Populismul protocronist și legitimarea stalinismului național

Dar linia stalinismului național specific regimului totalitar aflat sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu nu a fost legitimată doar de tipul de discurs dezangajant politic, colectivist, elitist, autarhic-autohtonist și anti-occidental promovată de Constantin Noica. Dimpotrivă, mai mulți intelectuali s-au angajat în epocă în această direcție a populismului de nuanță extremă, ei contribuind la apariția, teoretizarea și consolidarea unui curent ce se înscrie în aceleași cadre ca și cel al lui Noica, fiind configurat pe același fond maniheic al cărui nucleu central este reprezentat de etnonaționalism. Este vorba despre *protocronism*, o formă colectivă a elitismului care plasează creațiile și realizările culturale și civilizaționale ale poporului român (în sensul său tribal, de „neam”) în avangarda a tot ceea ce există la nivel mondial.

Aflat în deplină concordantă cu noua politică naționalistă a partidului-stat, mai cu seamă începând cu primii ani ai deceniului opt al secolului trecut, protocronismul subzistă și astăzi în mentalul intelectual și colectiv românesc. Actul său oficial de naștere este în octombrie 1974, atunci când criticul literar Edgar Papu publica, în revista *Secolul XX*, articolul „Protocronism românesc”, care a declanșat foarte repede o dezbatere în spațiul public autohton, urmată de o polarizare a taberelor intelectuale. Articolul lui Papu invoca originalitatea absolută a creațiilor literare românești și respingea influența occidentală asupra acestora. Ulterior, fondatorul protocronismului a extins această originalitate și asupra realizărilor civilizaționale. Dacă, în faza inițială, ideile lui Papu „(...) vizau o preocupare privind autoimaginea românilor și relația valorilor românești cu restul lumii”³⁶, adepții acestuia „(...) rețin ideea încrederii în propriile forțe și valori și fac pasul următor: afirmarea unei culturi suficiente sieși, care trebuie să-și stabilească valorile după criteriile proprii, fără să țină seama de criteriile și de valorile din afară, mai mult, respingând influențele străine, supralicitate de sincroniști”³⁷. În acest punct, viziunea prezentei forme a populismului intelectual se întâlnește, fiind perfect compatibilă, cu aceea a stalinismului național suveranist exhibat de regimul lui Nicolae Ceaușescu și predicat de oficianții săi din aparatul de partid. Protocroniștii se situează, de altfel, foarte aproape de viziunea împărtășită de Constantin Noica, „magistrul”-povestaș al naționalismului extremist din interbelic fiind în directă relație cu Edgar Papu și cu adepții acestuia: „Imaginea gânditorului retras undeva pe un pisc al întâlnirilor inițiatice e un mit. Afinitățile reale ale lui Noica sunt și ele altele decât cele pe care le promovează *Jurnalul [de la Păltiniș, n.n., D.Ș.]*. Percepuți ca apropiați în gândire, posibil parteneri și egali în elaborarea unor proiecte culturale sunt alții, mai ales protocroniști. Sugestivă este nota din 7 iunie 1977 a Direcției a I-a a Securității Statului, unde găsim înregistrată întâlnirea dintre Noica și Edgar Papu, pentru a aranja «un club de discuții», care să aibă ședințe lunare din care să facă parte cei «de formație veche»: Papu, Șora, Sorescu, Paul Anghel. (...) Documentele indică și faptul că Noica i-a cultivat pe Mihai Ungheanu, pe Cornel Burtică, pe Adrian Păunescu”³⁸.

Pentru a avea, însă, o cât mai corectă percepție asupra revirimentului populismului intelectual de factură naționalist-suveranistă, avându-și rădăcinile în interbelic, în epoca totalitarismului comunist sunt necesare câteva precizări cronologice și conceptuale. Astfel, pe palier cronologic, trebuie reamintit că regimul comunist revine, etapizat, la linia naționalistă spre finalul anilor 1950 și prima parte a anilor 1960, adică o dată cu retragerea din 1958 a trupelor sovietice de pe teritoriul României și, apoi, prin Declarația din aprilie 1964 a Partidului Muncitoresc Român, care clama necesitatea independenței de Moscova. După

venirea la conducerea partidului-stat a lui Nicolae Ceaușescu, între 1965 și începutul anilor 1970 are loc o scurtă perioadă de „liberalizare”, peste care se suprapune revirimentul naționalist-suveranist declanșat de Gheorghe Gheorghiu-Dej. Această perioadă include, desigur, discursul lui Ceaușescu din 1968, dar și o anumită relaxare a rigidității totalitare, repunerea în circulație a operelor unor intelectuali trecuți la index în faza stalinizării de tip sovietic, eliberarea din închisoare a deținuților politici, posibilitatea călătoriilor și a burselor de studiu în afara lagărului socialist, accesul pe piața românească a ideilor proprii unor publicații editate în țările occidentale etc.

Având posibilitatea de a se întoarce la nerezolvata problemă a identității naționale într-o perioadă în care există o anumită deschidere a regimului față de occident pe fondul îndepărtării de Uniunea Sovietică, ce irumpe discursiv o dată cu „scena balconului” din 1968, intelectualii au pus un semn de echivalență între reafirmarea „mândriei naționale” și orientarea europeană a acesteia. S-a întâmplat, în aceeași perioadă, încă un fenomen: construcția legitimității regimului comunist prin apel la sentimentul național inițiată de Gheorghiu-Dej a fost consolidată de Nicolae Ceaușescu. Odată consolidată această legitimitate, după tezele din iulie 1971, Ceaușescu a revenit la o închidere de factură stalinistă, dar imperativul naționalist-suveranist a rămas parte componentă a discursului propriu regimului totalitar și a fost dus la paroxism.

Din punctul de vedere al tipului de regim politic care definește totalitarismul românesc în epoca Ceaușescu, considerăm că este deosebit de utilă distincția propusă de Vladimir Tismăneanu, aceea dintre „comunismul național” și „stalinismul național”³⁹. În mod evident, din perspectivă strict politică, regimul ceaușist este prin definiție unul de stalinism național. Pe de altă parte, însă, considerăm că, în plan intelectual, în spațiul public românesc se situează în opoziție adepții stalinismului național, care contribuie entuziast nu doar la legitimarea ideologică a regimului, ci și la dezvoltarea cultului personalității liderului acestuia (prin ideile susținute de Constantin Noica și de protocroniști) și cei ai comunismului național (intelectualii anti-protocroniști, lipsiți de susținere politică și plasând tema națională în contextul europenității, fără însă ca asta să însemne, mai puțin, naționalism). Din această ultimă perspectivă, încercarea criticului literar Mircea Martin de a explica, post-factum, situarea diferită față de problema identității naționale, pe de o parte cea a protocroniștilor, pe de altă parte cea a anti-protocroniștilor („(...) această identitate națională e resimțită și definită în chip diferit: de unii, ca o întoarcere la un specific rural mai mult sau mai puțin idealizat sau la un trecut îndepărtat neguros, în vreme ce, pentru alții, redescoperirea și reafirmarea identității naționale înseamnă nu doar refacerea legăturilor cu tradiția internă, ci și cu tradiția europeană și cu lumea largă, atât în planul literaturii, cât și în planul ideilor”⁴⁰), pentru a extrage de aici concluzia că cei din urmă au fost, implicit, opozanți ai regimului comunist pentru că s-au poziționat împotriva ideilor protocroniste este, credem, una neconvingătoare. În realitate, atât protocroniștii, cât și adversarii lor au mizat pe tema națională având în subtext aceeași înțelegere etnicistă – chiar când era raportată la valorile lumii europene –, tratată în termenii pe care i-au putut recupera din interbelic.

De asemenea, ambele tabere, și cea a naționalismului accentuat, și aceea a celui moderat și-au dezvoltat temele în interiorul totalitarismului comunist, fără a putea încuraja o evoluție spre democratizare. Reprezentanții tuturor grupurilor amintite aici se vor re poziționa la linia de start a postcomunismului, încă din primele zile ale anului 1990. Unii vor menține nealterată linia ideologică a populismului intelectual naționalist-extremist promovată de Noica și de protocronism, alții vor redescoperi interbelic, idealizându-l, unii vor înlocui naționalismul, fie acesta și moderat, din comunism, cu europenismul postcomunist, alții vor asigura continuitatea maniheismului și nucleului său etnicist, ca și a componentelor esențiale ale culturii politice paternaliste, anume anti-individualismul, anti-democratismul și providențialismul. În mod cert, populismul intelectual, în variate forme, reprezintă o prezență

importantă a postcomunismului românesc, intersectându-se, nu rareori, cu populismul politic și mediatic sau chiar transformându-se în populism politic și mediatic.

Contextualizând social, politic și istoric, este dificil de spus dacă lucrurile ar fi putut să stea altfel, în condițiile în care vorbim despre o societate în cazul căreia deficitul democratic era unul structural și al cărei regim totalitar de orientare comunistă a fost precedat, începând cu 1938, de trei regimuri autoritare, care și-au avut în epocă, la rândul-le, servanții lor intelectuali. Tocmai din acest motiv, analiza pe care am redat-o până aici a vizat, mai curând, o contribuție minimală la efortul de creare a unui cadru necesar înțelegerii a ceea ce înseamnă condiția intelectualului într-un regim politic de factură totalitară. Am urmărit, de asemenea, să creionăm câteva repere interpretative pentru un necesar exercițiu de asumare a trecutului nostru recent, fără a mitiza, fără a solicita, în vreun fel, prezența vocației de „erou” pentru vreunul dintre intelectualii implicați, fără a căuta împărțirea unor vini, dar și fără a accepta că despre lașitatea intelectuală a producătorilor unor importante opere – fie acestea literare, filosofice sau de altă natură – trebuie pur și simplu să se tacă.

Intelectualii, alternativa liberală și „populismul elitist” în postcomunism

În încercarea de a circumscrie aria manifestării populismului intelectual în perioada postcomunistă, considerăm că este necesară raportarea la două „borne” mitologice care au fost fixate, prin discursul dominant din spațiul public – având și evidente conotații politice – la nivelul imaginărilor colective. Acestea au permis, pe de o parte, reproducerea maniheismului ce traversează, așa cum am sugerat, întreaga perioadă a evoluției moderne a societății românești și, pe de altă parte, minimizarea sau chiar eludarea unui discurs alternativ, nuanțat și care ar fi putut avea, odată adoptat de către intelectualii publici a căror influență s-a manifestat imediat în anii 1990, un rol major în desfășurarea procesului de democratizare și europeanizare a României.

Este vorba, mai întâi, despre instrumentalizarea mitică a perioadei interbelice, în sensul transformării acesteia într-un mit fondator al postcomunismului, astfel încât termenul „anticomunism” al noului clivaj instituit în zorii postcomunismului („comunism”-„anticomunism”) să capete consistență. Practic, admitând că „(...) în România, anticomunismul este, cu precădere, o construcție postcomunistă”⁴¹, putem observa că vehicularea intelectuală a acestui mit fondator i-a plasat pe susținătorii săi în poziția de apărători și recuperatori ai valorilor unei „vârste de aur” a cărei continuitate a fost brusc întreruptă de instalarea totalitarismului comunist, oferindu-le astfel legitimitatea de a institui un tip de discurs dominant, situat împotriva celor care încercau să mențină, mai cu seamă la nivelul clasei politice, rețelele de putere instituțională originare în comunism. Explicabil din perspectivă socio-psihologică, dat fiind că, așa cum arată Vladimir Tismăneanu, „atunci când tipurile convenționale de identificare se destramă, iar vechile sisteme de credințe se golesc de conținut, apare tendința normală de compensare simbolică”⁴², recuperarea interbelicului de către intelectualii publici influenți din postcomunism a fost realizată, cel puțin în primă instanță, total necritic, fiind preferată varianta idealizării unei perioade care, în fond, a fost la rândul-i una a manifestării intelectuale și politice anti-democratice și anti-liberale.

O a doua „bornă” de factură mitologică fixată de intelectualii publici în postcomunismul românesc și îmbrățișată de politicienii ce se caracterizau ca fiind „de dreapta” din punct de vedere ideologic este aceea a necesității unei „reconstrucții a dreptei” pe aliniamentul combinării proiectului de integrare europeană a societății noastre cu proiectul național, în ideea că „(...) noua dreaptă ar putea crește (...) în jurul unei noi perspective, cu două dimensiuni: cea a civilizației și familiei europene și cea a proiectului național, interpretat însă în contextul mai larg al valorilor civilizației capitalist-liberale occidentale”⁴³. Regăsim în ambele construcții discursive elementele mitologice și ideologice ale „excepționalismului românesc”, ca și vechea obsesie a unui „proiect național” pe care o „elită”, deopotrivă

intelectuală și politică, ale cărei rădăcini axiologice se regăsesc în „vârsta de aur” a interbelicului, îl poate transpune în realitate astfel încât să asigure, pe de o parte, ruptura totală și definitivă de comunism (întrucât vine dinspre „dreapta”, definitiviu anticomunistă) și, pe de altă parte, direcția „bună” pe care societatea românească o poate urma. Ceea ce regăsim într-un astfel de proiect este, în opinia lui Mihai Dinu Gheorghiu, „narcisismul intelectualilor de astăzi în căutare de genealogii proprii. Grăbiți să șteargă «paranteza istorică comunistă» și să restaureze o mitică Vârsta de Aur a culturii naționale (...)”⁴⁴. Se subînțelege că beneficiarul direct al unei astfel de evoluții a societății românești este „poporul”, în fruntea căruia această elită nu ezită să se așeze, politic și/sau intelectual. Invocând autoritatea morală și legitimitatea epistemică dată de capacitatea de a reînoda legătura atât cu valorile politice (grație statutului „partidelor istorice”, dar și al unor personalități venerabile, având anvergură politică și/sau intelectuală, care trăiseră și activaseră în perioada respectivă, pentru a trece apoi prin infernul carceral comunist), cât și cu cele intelectuale ale interbelicului, elita „de dreapta” a transpus organizațional, instituțional, comportamental, atitudinal și discursiv elementele unui populism ce conține, când pregnant, când difuz, caracteristicile analizate pe parcursul acestui articol: fondul maniheist, proiecția naționalistă (acum, moderată de tema integrării europene), anti-individualismul specific gândirii de grup intelectuale și/sau politice, anti-democratismul situației elitiste și providențialismul atracției față de idoli politici.

Ambele structuri mitice au fost inserate în spațiul public, în prima parte a anilor 1990, pe fondul unei rupturi necesare de dictatura care tocmai se prăbușise în 1989. În acest context, clivajul esențial devenise cel dintre „comuniști” (foști membri de primă linie ai PCR, dar marginalizați de către Ceaușescu, precum Ion Iliescu, cel care se autoproclamase „lider emanat al Revoluției”, dar și membri de linie a doua sau a treia ai nomenclaturii comuniste, precum și oportuniștii „democrației originale” proiectate de același Iliescu) și „anticomuniști” (care îi includea pe cei care apelau la ideea „rezistenței prin cultură” sau care se legitimau prin nepactizarea cu vechiul regim sau/și cu opoziția asumată față de acesta). Practic, după cum arată Sorin Antohi, aici regăsim punctul originar al „războaielor culturale” care s-au reprodus de-a lungul epocii postcomuniste: „la început, lucrurile păreau simple: Noul prooccidental se angajează într-o luptă pe viață și pe moarte cu Vechiul ceaușist (adică protocronist, autohtonist, nomenclaturist). O luptă eventual de durată, în schimb foarte clară și legitimă, cu prieteni și dușmani bine separați, dar, la o adică, gata să-și schimbe tabăra, să le îmbrățișeze pe ambele sau să-și facă un traseu propriu, combinând vocația națională a «echilibrului între antiteze» cu o foarte europeană strategie de *opting out* – numele elegant ale alegerii oportuniste dintr-un meniu colectiv fix”⁴⁵. Clivajul „comuniști”-„anticomuniști” (încă relevant în spațiul public românesc, fiind întreținut deopotrivă de politicieni, intelectuali și jurnaliști) s-a suprapus, așadar, într-o bună măsură, mai ales la începutul anilor 1990, peste cel dintre „autohtoniști” și „prooccidentali”, acesta din urmă implicând, în esență, atât o dimensiune culturală, deci intelectuală, cât și una politică.

Având în vedere ambele dimensiuni, interesant este însă faptul că – după cum relevă unele analize recente –, deși situați pe poziții ireconciliabile intelectual și ideologic, cel puțin în prima fază a democratizării, atât „autohtoniștii”, cât și „prooccidentalii” și-au extras resursele simbolice din aceeași zonă a maniheismului determinat național, în sensul discutat în contextul cercetării de față. Aceasta deoarece, după cum indică Ciprian Șiulea, „există în România o supraideologie națională care afectează toate ideologiile politice clasice, inclusiv liberalismul, și care este axată tocmai pe suspendarea rațiunii individuale în numele urgențelor constituirii și dezvoltării națiunii. Mai bine zis, această supraideologie națională colectivistă afectează însuși modul în care sunt înțelese ideologiile și în care se încearcă punerea lor în practică. Iar această distorsiune definește destul de bine și direcțiile principale ale discursului proeuropean actual (...)”⁴⁶.

Ceea ce putem observa este că, sub umbrela naționalismului colectivist specific interbelicului și ranforsat în perioada stalinismului național, în postcomunism s-a creionat cadrul de desfășurare a unui „consens ambiguu” – după caracterizarea sociologului Mihai Dinu Gheorghiu – care reprezintă nimic altceva decât reunirea într-o aceeași monedă discursiv-intelectuală a fațetelor discursului extremist: „Este vorba în fond despre un dublu discurs extremist, cel al unui fascism ordinar și cel al unui elitism care se pretinde apolitic sau uneori chiar liberal sau prooccidental. Punctele lor de întâlnire se situează în reprezentarea istoriei și în exploatarea resurselor istorice comune”⁴⁷. Pe aceeași direcție de abordare, anumiți analiști constată că, în prima fază a procesului de democratizare, „autohtonii” au mizat pe o combinație intelectual-politică ce reunea elementele principale ale stalinismului național suveranist, de extracție protocronistă și etnonaționalistă, nucleul foștilor susținători ai cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu grupându-se, mai întâi, în jurul publicației „România Mare” și apoi devenind membri ai partidului de extremă dreapta omonim, în vreme ce „prooccidentali” au mizat, în cea mai mare parte, pe legitimitatea intelectuală a reconectării la interbelic, temperând elementele de natură naționalistă preluate pe filieră noiciană cu europenismul și implicându-se politic fie în grupări civice (precum Grupul pentru Dialog Social și Alianța Civică ori Liga Pro Europa), fie în partidele politice „istorice” (precum Partidul Național Liberal și Partidul Național Țărănesc Creștin-Democrat) și în cel care exprima vocea intelectualilor publici ce revendicau autoritatea societății civile (Partidul Alianței Civice).

În plan discursiv, cei dintâi au vehiculat în spațiul public reperele unui „românism” pentru mase, de multe ori gregar și având la bază conspirații și fantasmе, mituri și teza „excepționalismului”⁴⁸, în spiritul promovat de revista „România Mare” (ai cărei fondatori își asumaseră un astfel de rol încă dinainte de a o înființa efectiv)⁴⁹ și preluat ulterior de diverse grupuri, inițial marginale, înscrise în aria fundamentalismului ortodox și/sau a naționalismului extremist și reunite, mai cu seamă în ultimul deceniu, în partide politice care dețin reprezentare parlamentară și chiar europarlamentară, încă fiind în ascensiune sub raport electoral (precum AUR sau SOS). Pe de altă parte, „prooccidentali” au optat pentru un discurs care, deși orientat de valorile europene, conținea implicit o recuperare a temelor naționaliste, uneori în manieră pregnantă, alteori difuză și care promova o orientare elitistă. Imaginea de ansamblu, precum și principala consecință a situației este redată, din această perspectivă, de analiza Monei Momescu: „(...) în primii ani de după 1989 se produce și se întreține noua ruptură dintre cultura «înaltă» care a creat grupurile de elită și le-a facilitat obținerea autorității pe piața românească de idei și cultura destinată unui public larg. Acesta fie a cultivat o variantă vulgarizată a valorilor românești reticentă la influențele *sincrone* (tradiționalismul păstrat în formele lui semănătoriste sau convertit într-un naționalism agresiv), fie a derapat către forme de subcultură cunoscute acum. Pe scurt, intelectualii nu au reușit sau nu au fost interesați de crearea unui *public educat*, care să perceapă ideile puse în joc decât în extreme, prin mimetism sau respingere”⁵⁰.

Concluzii

Întrebarea care rămâne este dacă astăzi, după experiența nefastă a totalitarismelor de stânga și de dreapta, spațiul public intelectual a devenit imun la „exercițiile de admirație” adulatorie. Intuitiv, putem răspunde negativ, chiar dacă astfel de exerciții se pot manifesta, desigur, într-o formulă *soft*. Poate că nu mai trăim epoca în care, în vreme ce vocile temperate și antitotalitare erau foarte puține, intelectuali de seamă propuneau experimentarea „vitalistă” a existenței, asumată de ideologia fascistă și de cea nazistă, lucru valabil inclusiv în spațiul românesc. Poate nu vom revizita timpurile în care expunerile moderate, de pe poziții liberal-democratice, de tipul celei susținute de Raymond Aron, erau inundate de admirația nestăpânită pentru omul nou sovietic, declamată și expusă public de un Jean-Paul Sartre, ceea

ce s-a întâmplat, de asemenea, și în spațiul românesc. Cu toate acestea, vorba unui failibilist notoriu, Karl Popper, nu putem ști ce ne rezervă viitorul.

În prezent, pericolul fascinației vine din zona mixajului ideologic al populismului, care respinge democrația atât dinspre dreapta, cât și dinspre stânga, propunând o nouă „societate perfectă”, în numele unei abstracțiuni, „poporul”, ce ar trebui să-și ia suveranitatea în propriile mâini, fără a o mai lăsa pe seama reprezentanților săi aleși politic și „vânduți occidentului”. O nouă fantasmă politică, pentru care noi intelectuali de prestigiu sunt pregătiți să pledeze în termeni categorici, lipsiți de rest. Sunt amestecate, în această direcție, sensul unei istorii ce întrevide sfârșitul lumii capitaliste și democratice (idee propovăduită, dinspre stânga, sub eticheta de „critică socială”) și naționalismul trivial al intelectualilor mediatici, în fapt revigorarea unei tradiții antidemocratice (venită, de-astă dată, dinspre dreapta) pe care obișnuim s-o oculțăm în virtutea unui „estetism” total neproductiv din perspectiva asumării trecutului.

În ceea ce privește societatea românească, dat fiind deficitul democratic al acesteia și proiecția ciclic-remanentă a Salvatorului ce va să vină, aceasta rămâne, în continuare, expusă riscului monologic al maniheismului. Căci, chiar fiind „oameni ai ideilor”, intelectualii pot oricând deveni, după cum atestă istoria recentă, oameni ai unei singure idei.

Note

* În această secțiune preiau fragmente redactate în Daniel Șandru, „Puterea cuvintelor: despre relația intelectualilor cu ideologia, de la comunism la postcomunism”, studiu publicat în Mioara Anton, Bogdan Crețu, Daniel Șandru (coordonatori), *Cuvintele puterii. Literatură, intelectuali și ideologie în România comunistă*, Editura Institutul European, Iași, 2015, pp. 299-319.

¹ Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Editura Polirom, Iași, 2007, p. 312.

² În sensul oferit acestei sintagme de Eric Voegelin, în *Religiile politice*, Editura Humanitas, București, 2010.

³ Etienne de la Boétie, *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude*. Black Rose Books, Institute of Policy Alternatives, Montreal, 1997.

⁴ Leszek Kolakowski, „Intelectualii”, fragment din volumul *Modernity on Endless Trial*, University of Chicago Press, 1990, varianta în limba română în *Polis*, nr. 1/1994, pp. 23-24, apud Vasile Boari, „Intelectualii între trădare și elogiu”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coord.), *Intelectualii și puterea*, Editura Institutul European, Iași, 2012, p. 15.

⁵ Am dezvoltat ideea statului totalitar ca *stat ilegal-rațional* în Daniel Șandru, *Ipostaze ale ideologiei în teoria politică*, Editura Polirom, Iași, 2014, pp. 47-50.

⁶ Alexandr Soljenișin, *Lettre aux dirigeants de l'Union Soviétique*, Seuil, Paris, 1974, p. 39, apud Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, Editura Humanitas, București, 2007, p. 5.

⁷ Gáll Ernő, *Intelectualitatea în viața socială*, Editura Științifică, București, 1965, p. 305.

⁸ Vasile Boari, „Intelectualii între trădare și elogiu”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *Intelectualii și puterea*, Editura Institutul European, Iași, 2012, p. 23.

⁹ Toate aceste categorii ale raportării intelectualilor la puterea politică sunt detaliate în Lewis Coser. *Oameni ai ideilor. Perspectiva unui sociolog*, traducere, note și studiu introductiv de Camelia Crăciun, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012, pp. 197-319.

¹⁰ *Ibidem*, p. 203.

¹¹ Astfel, după cum arată Gabriel Andreescu, „nu este deloc surprinzător ca personalitățile literare cele mai proeminente în perioada comunistă să fi luat la un moment dat pilula compromisurilor. Este valabil pentru scriitori și poeți (Marin Preda, Nicolae Breban, Nichita Stănescu), se verifică în cazul criticilor (George Ivașcu, Ovid S. Crohmălniceanu, Nicolae Manolescu). Este suficient să privim la «insectarul» perioadei proletcultiste al lui M. Nițescu, ca să realizăm cât de răspândite sunt au fost compromisurile: Florența Albu, Ioan Alexandru, Tudor Arghezi, A.E. Baconsky, Cezar Baltag, George Bălan, Ion Banu, Geo Bogza, G. Călinescu, Șerban Cioculescu, Paul Cornea, S. Damian, Gabriel Dimisianu, Geo Dumitrescu, Petru Dumitriu, B. Elvin, Radu Enescu, Mihai Gafița, Paul Georgescu, Dumitru Ghișe, Gheorghe Grigurcu, Silviu Iosifescu, Emil Isac, Eugen Jebeleanu, Athanasie Joja, George Macovescu, Aurel Martin, Nicolae Moraru, George Munteanu, Ioanichie Olteanu, Al. Oprea, M.R. Paraschivescu, Adrian Păunescu, Perpessiciu, Camil Petrescu, Alexandru Philippide, Al. Piru, Radu Popescu, Marin Preda, Lucian Raicu, Mihai Ralea, Valeriu Râpeanu, Cornel Regman, Liviu Rusu, Ion Marin Sadoveanu, Mihail Sadoveanu, Al. Simion, Marin Sorescu, Geo Șerban, N. Tertulian, Ion

Vinea, Ion Vitner, Henry Wald”. Este important de specificat că, într-una dintre notele de subsol ce însoțesc această listă, Gabriel Andreescu face următoarea precizare: „Am scos de pe această listă numele celor care ar fi avut o legătură cu perioada proletcultistă, conform lui M. Nițescu, o legătură «tardivă sau obligată» (precum Lucian Blaga ori Ion Barbu), și ale autorilor total compromiși (Mihai Roller, Eugen Barbu, C. I. Gulian, Ion Dodu Bălan, Dumitru Popescu, Vasile Nicolescu etc.) ori pe cele marginale (gen Virgil Florea). Considerăm și că includerea Anei Blandiana în lista lui Nițescu pentru două poezii publicate pe când era minoră (în 1959, la 17 ani) constituie un exces” – Gabriel Andreescu, *Existența prin cultură. Represiune, colaboraționism și rezistență intelectuală sub regimul comunist*, Editura Polirom, Iași, 2015, pp. 15-16.

¹² Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, Editura Humanitas, București, 2007, p. 8.

¹³ Vezi, în acest sens, Ana Selejan, *Literatura în totalitarism. 1955-1956. Clasicizarea realismului socialist*, Editura Cartea Românească, București, 2010.

¹⁴ Conceptul este definit astfel: „*Realissimum* reprezintă realitatea fundamentală, suportul prim al tuturor celorlalte valori la care o comunitate umană se raportează”, în Eric Voegelin, în *Religiile politice*, Editura Humanitas, București, 2010, p. 57.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 139-140.

¹⁶ În acest sens, Gabriel Andreescu susține că „interesul amplu pentru rolul jucat de rezistența culturală este un fenomen specific românesc. Formelor indirecte de contestare a fostelor regimuri li se acordă o atenție mai curând marginală în spațiul cultural al țărilor unde a existat o rezistență anticomunistă” – Gabriel Andreescu, *op. cit.*, p. 23.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 38-48.

¹⁸ *Idem*, pp. 48-59.

¹⁹ *Idem*, pp. 59-75.

²⁰ *Idem*, p. 59.

²¹ Conform lui Gabriel Andreescu, „cercetarea arhivelor Securității, posibilă doar în ultimii ani, coroborată cu ce cunoaștem din surse publice, demonstrează că viața lui Constantin Noica după ieșirea din închisoare a fost coordonată de Securitate și a servit într-un mod excepțional regimul. «Alibiul» creației se prăbușește în fața naturii a ceea ce a practicat: *fantasme culturale* care au avantajat sistemul” – Gabriel Andreescu, „Melodrama forului. Documentele Securității despre identitatea și rezistența intelectualilor”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *op. cit.*, p. 216.

²² *Ibidem*, p. 207.

²³ Gabriel Andreescu, *Existența prin cultură. Represiune, colaboraționism și rezistență intelectuală sub regimul comunist*, Editura Polirom, Iași, 2015, p. 230.

²⁴ Gabriel Andreescu, „Melodrama forului. Documentele Securității despre identitatea și rezistența intelectualilor”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *op. cit.*, p. 216.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Potrivit lui Andreescu, „unele detalii documentare susțin ipoteza că, în a doua parte a anilor 80, convergența dintre proiectele parohiale ale filosofului, mentalitatea autohtonistă a aparatului de partid și tacticile Securității era gata să ducă la implicarea lui Noica într-o construcție instituțională. Mitologia naționalistă comună stimulează conivențe între unii activiști de partid și filosof, cel puțin la începutul anilor 70” – *Ibidem*, p. 210.

²⁷ Gabriel Andreescu, *Existența prin cultură. Represiune, colaboraționism și rezistență intelectuală sub regimul comunist*, Editura Polirom, Iași, 2015, p. 218.

²⁸ Autorul are în vedere aici un eseu aparținându-i lui Gabriel Liiceanu, intitulat „Modelul cultural Noica și urgențele istoriei”, publicat în revista 22, în fapt un fragment dintr-o comunicare susținută de acesta în cadrul unui Colocviu desfășurat în octombrie 1990 la Luxemburg și dedicat perspectivelor culturale din Europa de Est – *Ibidem*, p. 62.

²⁹ „Narațiunea despre micul grup din jurul lui Constantin Noica, care în frunte cu Gabriel Liiceanu ar fi lucrat subversiv, prin cultură, la eliberarea spiritelor și sufletelor unor oameni lipsiți de orizont, a fost păstrată intactă de-a lungul deceniilor. Gabriel Liiceanu a elaborat și a menținut acest model al rezistenței prin cultură «la pachet» cu un elitism de secol îndepărtat. Spiritele care se ridică deasupra unei populații debusolate nu sunt supuse regulilor omului de rând. Ele se definesc prin contiguitate, nu prin teste culturale” – *Idem*, p. 63.

³⁰ Ana-Maria Cătănuș, „Scriitorii disidenți și regimul comunist din România în anii 1980”, în Mioara Anton, Bogdan Crețu, Daniel Șandru (coordonatori), *op. cit.*, p. 154, nota 22.

³¹ Gabriel Andreescu, *op. cit.*, p. 107.

³² *Ibidem*, p. 112.

³³ *Idem*, p. 118.

³⁴ *Idem*, p. 234

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere de Mona Antohi și Sorin Antohi, Editura Humanitas, București, 1994, p. 162.

³⁷ Mircea Martin, „Cultura română între comunism și naționalism (II)”, în 22, Anul XIII (660), Nr. 44, 31 octombrie-5 noiembrie 2002, disponibil la <https://revista22.ro/cultura/cultura-romana-intre-comunism-si-nationalism-ii> (accesat la 1.09.2024).

³⁸ Gabriel Andreescu, „Melodrama forului. Documentele Securității despre identitatea și rezistența intelectualilor”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *op. cit.*, pp. 214-215.

³⁹ Potrivit politologului, „comunismul național a încurajat creativitatea intelectuală și ereziile teoretice. Respingând tutela sovietică, comuniștii naționali au favorizat în general alternativele revizioniste – atât pe cele moderate, cât și pe cele radicale – la modelul stalinist sacralizat. (...) Prin repudierea rețetelor universale și a osificării teoretice, prin promovarea dreptului fiecărui partid de a-și urma propria strategie, indiferent de interesele sovietice, comunismul național a avut o componentă relativ lipsită de prejudecăți și progresistă. A pus sub semnul întrebării dogma dictaturii proletariatului și a susținut că reforma, inclusiv a partidului, era inevitabilă. În formele sale cele mai avansate, s-a distanțat de viziunea monoteistă a rolului istoric predestinat al partidului și a acceptat principiile pluralismului politic, inclusiv ideea unui adevărat sistem pluripartit”. Pe de altă parte, „(...) stalinismul național s-a opus în mod sistematic oricărei forme de liberalizare, ca să nu mai vorbim de democratizare. Reacționar și închis în sine, acest aprecia autarhia și exclusivismul. A aderat la o viziune militaristă atât pe plan intern, cât și pe plan internațional. Stalinismul național s-a agățat de un număr de legi, presupus universale, ale revoluției socialiste și a tratat orice «deviație» de la acestea ca pe o trădare a principiilor de clasă. A dat glas angoaselor politice și a exploatat sentimentele de izolare națională, umilire și panică. A atras în mod frecvent elitele leniniste din țările în care stânga radicală prestalinistă fusese slabă sau total inexistentă sau în care legitimitatea regimului deriva dintr-o sursă externă: România, Albania, Coreea de Nord, Cehoslovacia după 1968 și R.D.G.” – Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005, pp. 55-56.

⁴⁰ Mircea Martin, *op. cit.*

⁴¹ Cristian Preda, Sorina Soare, *Regimul, partidele și sistemul politic din România*, Editura Nemira, București, 2008, p. 13.

⁴² Vladimir Tismăneanu, *Fantasmeme salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa post-comunistă*, Editura Polirom, Iași, 1999, p. 51.

⁴³ Valeriu Stoica, Dragoș Paul Aligică, *Reconstrucția drepte. Între experimentul capitalist occidental și proiectul național românesc*, Editura Humanitas, București, 2009, p. 25.

⁴⁴ Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Editura Polirom, Iași, 2007, p. 330.

⁴⁵ Sorin Antohi, *Războaie culturale. Idei, intelectuali, spirit public*, Editura Polirom, Iași, 2007, pp. 18-19.

⁴⁶ Ciprian Șiualea, *Retori, simulacre, imposturi. Cultură și ideologii în România*, Editura Compania, București, 2003, p. 154.

⁴⁷ Mihai Dinu Gheorghiu, *op. cit.*, p. 330.

⁴⁸ O excelentă analiză a acestui tip de discurs regăsim în George Voicu, *Zei cei răi. Cultura conspirației în România postcomunistă*, Editura Polirom, Iași, 2000.

⁴⁹ Sunt expresive, în acest sens, ce două scrisori trimise, la 2, respectiv 14 martie 1990, de Eugen Barbu și Corneliu Vadim Tudor prim-ministrului de atunci, Petre Roman, în care i se solicita sprijin financiar pentru demararea proiectului de reluare a demersului publicist al lui Nicolae Iorga, cu titlul „Neamul românesc” (care va deveni însă, odată primit sprijinul guvernamental, publicația „România Mare”). În prima scrisoare, semnată de cei doi intelectuali extremiști, se remarcă tonul complice al redactării: „N-am fi ieșit din tăcerea pe care ne-am impus-o dacă n-am fi fost din ce în ce mai revoltați de caracterul antinațional și scandalos al unor publicații. (...) Nu e bine așa. Nu putem rămâne impasibili la tentativa acestor ipocriți, ulcerați de ambiții politice de mărire și de înavuțire, de a destabiliza și mai mult țara, de a o aservi unor puteri străine. Așa după cum se prezintă până acum lucrurile, după două luni și mai bine de observare atentă a ceea ce se petrece în presa noastră, ne-am dat seama că cea mai periculoasă politică (drapată în faldurile democrației, firește!) o întrețin publicațiile: România liberă, România literară, 22, instrumentate în mod diabolic, pe față, de aceeași cocină a Europei libere. Toți aceștia au fost trădători de țară și înainte și sunt și azi, e limpede! Este cea mai logică premisă pentru o prietenie reală și discretă între noi. Ajutați-ne și vă vom ajuta, Lăsați-i pe mâna noastră și dacă n-o să vă placă ce liniște tristă va băntui prin paginile lor – să nu ne spuneți nouă pe nume! Așa nu mai poate continua”. Cea de a doua scrisoare, semnată doar de Eugen Barbu, are un ton oficial: „Subsemnatul Eugen Barbu, membru corespondent al Academiei Române și al Academiei americane de științe vă rog să supuneți forurilor competente aprobarea și înființarea publicației «Neamul românesc», continuatoarea revistei cu același nume, înființată de Nicolae Iorga în anul 1906, adevăr istoric ca va figura în permanență pe frontispiciul seriei noi. Precizez că această revistă va fi un săptămânal social-politic și cultural ale cărui caracteristici fundamentale vor fi: independent și de centru. În condițiile libertății de exprimare statornicite acum pentru crearea unui climat autentic de muncă și emulație națională pentru promovarea valorilor perene ale spiritualității românești vă amintesc că din colegiul de redacție vor face parte personalități de prestigiu ale științei și culturii românești care au vechi și durabile afinități precum:

Acad. Ștefan Pascu, violonistul Ion Voicu, pictorul Sabin Bălașa, compozitorul Doru Popovici, scriitorii Edgar Papu, Ecaterina Oproiu, Ion Lăncrănjan și alții” – 22, Anul III, Nr. 50 (151), 17-23 decembrie 1992, pp. 6-7, disponibil la https://revista22.ro/storage/arhivapdf/50_1992.pdf, accesat la 1.09.2024.

⁵⁰ Mona Momescu, „Despre identitatea și paramodernitatea românească”, în Sorin Adam Matei, Mona Momescu (coordonatori), *Idolii forului. De ce o clasă de mijloc a spiritului este de preferat „elitei” intelectualilor publici*, Editura Corint, București, 2010, pp. 188-189.

Bibliografie

ANDREESCU, Gabriel, „Melodrama forului. Documentele Securității despre identitatea și rezistența intelectualilor”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *Intelectualii și puterea*, Editura Institutul European, Iași, 2012.

ANDREESCU, Gabriel, *Existența prin cultură. Represiune, colaboraționism și rezistență intelectuală sub regimul comunist*, Editura Polirom, Iași, 2015.

ANTOHI, Sorin, *Războaie culturale. Idei, intelectuali, spirit public*, Editura Polirom, Iași, 2007.

BESANÇON, Alain, *Originile intelectuale ale leninismului*, Editura Humanitas, București, 2007.

BOARI, Vasile, „Intelectualii între trădare și elogiu”, în Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea (coordonatori), *Intelectualii și puterea*, Editura Institutul European, Iași, 2012.

BOÉTIE, Etienne de la, *The Politics of Obedience : The Discourse of Voluntary Servitude*. Black Rose Books, Institute of Policy Alternatives, Montreal, 1997.

CĂTĂNUȘ, Ana-Maria, „Scriitorii disidenți și regimul comunist din România în anii 1980”, în Mioara Anton, Bogdan Crețu, Daniel Șandru (coordonatori), *Cuvintele puterii. Literatură, intelectuali și ideologie în România comunistă*, Editura Polirom, Iași, 2015.

COSER, Lewis. *Oameni ai ideilor. Perspectiva unui sociolog*, traducere, note și studiu introductiv de Camelia Crăciun, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.

GÁLL, Ernő, *Intelectualitatea în viața socială*, Editura Științifică, București, 1965.

GHEORGHIU, Mihai Dinu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale*, Editura Polirom, Iași, 2007.

KOLAKOVSKI, Leszek, „Intelectualii”, fragment din volumul *Modernity on Endless Trial*, *University of Chicago Press*, 1990, varianta în limba română în *Polis*, nr. 1/1994.

MARTIN, Mircea, „Cultura română între comunism și naționalism (II)”, în 22, Anul XIII (660), Nr. 44, 31 octombrie-5 noiembrie 2002, disponibil la <https://revista22.ro>.

MOMESCU, Mona, „Despre identitatea și paramodernitatea românească”, în Sorin Adam Matei, Mona Momescu (coordonatori), *Idolii forului. De ce o clasă de mijloc a spiritului este de preferat „elitei” intelectualilor publici*, Editura Corint, București, 2010.

PREDA, Cristian, SOARE, Sorina, *Regimul, partidele și sistemul politic din România*, Editura Nemira, București, 2008.

SELEJAN, Ana, *Literatura în totalitarism. 1955-1956. Clasicizarea realismului socialist*, Editura Cartea Românească, București, 2010.

STOICA, Valeriu, ALIGICĂ, Dragoș Paul, *Reconstrucția dreptei. Între experimentul capitalist occidental și proiectul național românesc*, Editura Humanitas, București, 2009.

ȘANDRU, Daniel, *Ipostaze ale ideologiei în teoria politică*, Editura Polirom, Iași, 2014.

ȘIULEA, Ciprian, *Retori, simulacre, imposturi. Cultură și ideologii în România*, Editura Compania, București, 2003.

TISMĂNEANU, Vladimir, *Fantasmele salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa post-comunistă*, Editura Polirom, Iași, 1999.

TISMĂNEANU, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005.

VERDERY, Katherine, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere de Mona Antohi și Sorin Antohi, Editura Humanitas, București, 1994.

VOEGELIN, Eric, în *Religiile politice*, Editura Humanitas, București, 2010.

VOICU George, *Zei cei răi. Cultura conspirației în România postcomunistă*, Editura Polirom, Iași, 2000.